

İSMAİL BEY GASPIRALI VE GÖÇ*

Nedim İPEK**

ÖZ

18. Yüzyılın sonlarından itibaren meydana gelen savaşların sonunda Osmanlı göç sorunuyla karşı karşıya kalacaktır. 1774- 1920 yılları arasında Kırım'dan Osmanlı coğrafyasına 1783 ve 1860'da kitlesel boyut kazanan nüfus göçleri gerçekleşmiştir. Bu göçlerin en önemli sebebi Müslüman Türk toplumunun değerlerini yaşatamamasıdır. Rumeli ve Anadolu'ya yönelik nüfus göçleri Kırım'ın Türk nüfusunun yok olma mesabesine gelmesine sebebiyet vermektedir. Nitekim Kırım Hanlığı'nın nüfusu 3,5 milyon iken Rus istatistiklerine göre Tavrida adının verildiği Kırım eyaletinin nüfusu 664.592'ye kadar gerilemiştir. Türk nüfusu payı ise % 35,1'e (190.000) düşmüştür. Söz konusu göçlerin devam etmesi halinde Kırım'da Türk varlığının yok olması ihtimali ortaya çıkmıştır. İsmail Gaspiralı söz konusu ihtimalin gerçekleşmemesi için Kırım'dan Türkiye'ye yönelik göçleri önlemeye çalışmıştır. Öte yandan Kırım topraklarına kitlesel boyutta Slav topluluklarının da yerleştirilmesini önlemeye çalışmaktaydı. İsmail Gaspiralı'ya göre bu göçler ve iskan faaliyetleri Kırım'da Türk varlığının sona ermesine sebebiyet vereceği gibi Osmanlı Devleti için de iktisadi açıdan çok fazla katkısı olmayacaktı. Bildiri metninde Gaspiralı'nın bu faaliyetleri ele alınıp değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: İsmail Bey Gaspiralı, Göç, Kırım, Rus Çarlığı, Müslüman Türk Toplumunu

İSMAİL GASPIRALI AND MIGRATION

ABSTRACT

The Ottoman Empire would face the problem of immigration as a result of the wars by the end of the 18th century. Between 1774 and 1920, population migration occurred from Crimea to the Ottoman geography and in 1783 and 1860 massive population migration occurred. The most important reason for these migrations is the fact that Turks could not keep the values of Muslim Turkish society alive.

Because of the population migrations to Rumeli and Anatolia, Turkish population in Crimea came to an end. While the population of the Crimean

* Bu metin 15-16 Mayıs 2015 tarihinde düzenlenen Devletlerarası *Kırım, Sürgün ve İsmail Bey Gaspiralı Kongresi*'ne sunulan bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

** Prof. Dr., Ondokuzmayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, SAMSUN. nedimipek@hotmail.com

Khanate was 3,5 million, according to the Russian statistics, the population of the Crimea province called Tavrida decreased to 664.582. The number of Turkish population decreased to 35,1% (190.000). If the migrations had continued, Turkish entity in Crimea could have disappeared on the map.

İsmail Gaspıralı tried to prevent the migration from Crimea to Turkey in order to avoid the possibility of the disappearance of Turkish entity in Crimea. Besides, he was trying to prevent the massive habitation of Slavic communities to Crimea. According to İsmail Gaspıralı, these migrations and habitation activities would cause the disappearance of Turkish entity and would not contribute much to the Ottoman Empire economically. In this study, Gaspıralı's actions are highlighted and discussed.

Keywords: İsmail Bey Gaspıralı, Migration, Crimea, Tsardom of Russia, Muslim Turkish society

Göç kişilerin yerleşmek amacıyla bir yerleşmeden diğerine gitmek suretiyle gerçekleştirdikleri yer değiştirme hareketidir. Göçleri terk edilen yerdeki itici sebepler ve (veya) gidilen yerdeki çekici sebepler tetikler. Kırım'dan Rumeli ve Anadolu'ya yönelik göçlerde ana etken göçlerin gerçekleştiği dönemlerde ortaya çıkan itici sebeplerdir.

Batı kültüründe vatan toplumun nesiller boyu bilgesi ve azizi ile birlikte yaşadığına inanılan yerdir. Türk toplulukları gerek İslamiyet öncesi ve gerekse İslamî dönemde gelenek ve göreneklerini yaşatabildikleri coğrafyayı vatan bellemişlerdir. Namık Kemal bu iki anlayıştan hareketle "*vatan öyle bir gâlibin şimşiri veya kâtibin kalemiyle çizilen mevhum hatlardan ibaret değil; millet, hürriyet, menfaat, uhuvvet, tasarruf, hakimiyet, ecdada hürmet, aileye muhabbet, yâd-ı şebabet gibi birçok ulvi hissiyatın toplamından hâsıl olmuş mukaddes bir fikirdir*"¹ şeklinde tanımlamıştır. Bu tarifler *hubbül-vatan minel-iman* hadis veya söylemiyle de örtüşmektedir. Gerçekten de tarihi süreç incelendiğinde Türk toplumunun üzerinde bulunduğu topraklarda öz değerlerini yaşatma konusunda sıkıntıya düşünce mücadele bayrağı açtığı, başarısızlık halinde çözümü değerlerini yaşatabileceği bir yere göç etmekte bulunduğu kolayca tespit edilir. Belki de konar-göçer kökenden gelmesi, mekân değiştirme ve yeni mekâna uyum sağlama becerisi ve özelliğine sahip olması göç kararının alınmasını kolaylaştırmaktaydı. Aslında göç edilen sahalar Türk gelenek göreneklerinin yaşatıldığı veya yaşanmasına elverişli yerlerdi.

Batı dünyası, şark politikası çerçevesinde Rumeli'de ulus devletler kurma politikasını devreye sokunca Türkler, Balkanlar, Kafkaslar ve Kırım'da değerlerini yaşatma şanslarını kaybettiler. Müslüman toplum çözümü, değerlerini yaşatabileceklerini düşündükleri Anadolu'ya göç etmekte buldu.

¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1984, s. 334.

18. yüzyılın son çeyreğine girerken Kırım Hanlığı 3,5 milyonluk bir nüfusa sahipti. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım Hanlığı, halkın karşı çıkmasına rağmen müstakil hale getirilmişse de Rus işgali gecikmedi. Bu gelişmelere Avrupa müdahale etmedi. Bundan cesaret alan Rusya hâkimiyet sahasını Güney Kafkasya'ya kadar yaydı. Ele geçirilen saha Slav unsur yerleştirilmek, yerli Müslüman halk göçürülmek, yer isimlerinden Kırım, Tavrida; Akmesicid, Simferopol; Gözleve, Evpotoriya ve Kefe, Fedosiya² şeklinde değiştirilmek suretiyle Hıristiyanlaştırılmaya ve Ruslaştırılmaya çalışıldı.

Kırım'a ait nüfus istatistikleri incelendiğinde, Rus hâkimiyeti öncesi ahalinin tamamının gayri Rus ve ezici çoğunluğunun ise Müslüman olduğu tespit edilir. Rusya söz konusu sahaya hâkim olabilmek için hususi iskân politikaları geliştirdi. Rus iskân siyaseti iki aşamalıdır: Birinci aşamada Rus bürokratları çeşitli yöntemleri kullanarak yerli ahaliyi Hıristiyanlaştırmaya ve Ruslaştırmaya çalışıyorlardı. İkinci aşamada ticaret ve ulaştırma merkezlerine yerleştirilen Rus göçmenleri vasıtasıyla bölge kontrol altına alınıyordu. Bu siyasetin uzun vadedeki hedefi Kırım'ın Ruslaştırılmasıydı. Rusya, bu politikasında başarılı olabilmek için asimilasyon siyaseti uyguladı³.

Bu politikaya direnenleri sindirmek için sürgün ve katliam yöntemine başvuruluyordu. Bu hususta en küçük bir bahaneyi değerlendirmekten geri durmayan Rus memurları, Müslümanları tutuklamakta, Sibiry'a sürmekte, direnenleri ise yargısız idam etmekteydi. Hatta hadiseden habersiz kişiler bile katledilmekteydi. Sürgün edilenlerin çoğu soğuk ve açlık sebebiyle daha Sibiry'a ulaşmadan can vermekteydi. Müslümanların tahliye ettiği topraklara Rus, Kozak, Bulgar, Rum ve Alman göçmenleri iskân edildiği bilinmektedir. Bunlar, özellikle Tatarların harekât sahasını daraltacak bir şekilde ulaşım merkezlerine iskân edildi. Yerli ahalinin tasarrufundaki arazinin mühim bir kesimi de Rus beylerine hediye edildi. Bunlar kurdukları çiftliklere Rus çiftçileri getiriyorlardı. En mümbit araziler kendilerine verildi. Rus muhacirler zamanla bölgenin idari ve iktisadi vaziyetine hâkim oldu⁴. Rusların bu politikaları sonucu Kırım'da ticarî münasebetler ve Rus mektepleri vasıtasıyla Rusça ve Rus kültürü yaygınlaştı. Ancak, yerel diller ve kültür kaybolmadı. Neticede 1897'de Tavrida eyaletinin nüfusu 664.592'ye kadar geriledi. Bunun %35.1'i (190.000) Türk'tü. Kırım Türk nüfusunun en az 1.200.000'i Osmanlı coğrafyasına göç etti⁵.

Osmanlı coğrafyası dışında kalan Türk toplulukları kimliklerini korumak adına çözümü göçte veya içine kapanmakta buluyordu. İçine kapanan ve kendini tecrit eden toplum çağa ayak uyduramadığından savunmasız bir hale

² Nadir Devlet, *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı*, İstanbul 2011, s. 24.

³ *Atrocités Russes, Documents Soumis a la Conférence de Constantinople*, İstanbul 1877.

⁴ Van P. Goç, *Beynelmilel Usul-i Temsil, İskan-ı Muhacirin, Mütercim*, Hâbil Âdem, Yay. Haz. Ali Cin- Haluk Kortel, İstanbul 2011, s. 141.

⁵ Devlet, a.g.m., s. 24.

geliyordu. Çözüm göç etmekte bulunduğu zaman ise terk edilen yerin kültürel yapısı değişiyordu. Belirli bir göç tecrübesi edinince göç fikri ve uygulaması özellikle Türk aydınları tarafından tenkit edilmeye ve göç politikası gözden geçirilmeye başlanacaktır. Örneğin, İstanbul gazetelerinde göçün ailelerin ocağını söndüren bir olay olduğu, Osmanlı dışındaki Türklerin buldukları yerde varlıklarını sürdürmeleri tavsiye edilir olacaktır. Özellikle 1880’li yıllardan itibaren bu tavsiyelerde bulunan kişilerden birisi de İsmail Gaspıralı’dır.

1851 yılında doğan Gaspıralı’nın çocukluğu Kırım’da kitlesel göçlerin yaşandığı bir ortamda geçecektir. Hatta göç edenler arasında amcası da vardı. Gaspıralı da gençliğinde İstanbul’a yerleşmek ve Osmanlı kamusal alanında çalışmak istemişse de bu arzusuna nail olamamıştır. Bunun üzerine ülkesine dönmüş ve yazar, gazeteci ve mütefekkir olarak Rusya Müslümanlarına kültürel açıdan katkıda bulunmaya çalışmıştır.

Müslüman Türklerin Osmanlı coğrafyasına yönelik göçlerinin sebeplerini Batılı toplumlar ve Türk toplumu birbirine tezat teşkil edecek iki farklı şekilde izah etmektedirler. Bu izahatı *Tercüman* gazetesinde yer alan haber ve haber yorumunda da tespit edebiliyoruz. Örneğin, *Irşad* gazetesinin haberine göre Yılısavtepol Gubernası Yukarı Aybel köyü ahalisi Kafkasya Genel Valisine arıza verip Osmanlı topraklarına göç etme izni istiyor. *Tercüman* gazetesi bu haberi şu şekilde yorumluyordu:

Uzaktan bakıldığında öyle zan olunabilir ki, bunların babalarından kalma yurtlarını terk ederek gitmelerinin sebebi mutaassıp olmalarıdır. *Tercüman* gazetesi bu yorumu ve düşüncüyü büyük bir hata olarak kabul etmektedir. Gazetenin yorumuna göre gerçek sebep Ruslaştırma politikası ve bunun için yerli ahalinin tasarrufundaki yahşi araziye kolonist Rus mujikleri (köylüleri) yerleştirme politikasıdır (17 Ocak 1907)⁶.

Gaspıralı’ya göre 19. yüzyılda muhaceret önemli bir yere sahipti. Bu dönemde Avrupa ve Asya’da nüfus fazlası vardı. Avusturalya, Amerika ve Afrika muhacire ihtiyaç duyuyordu. Muhaceret Osmanlı Devleti’nce de önemliydi. Osmanlı’ya yönelik muhaceret bazı yurtların boşalıp harap olmasına sebebiyet verirken Osmanlı için yararlı olmuyordu. Muhacir ailelerinin nüfusu artmak bir tarafa azalmaktaydı. Göç Osmanlı için faydalı olmadığı gibi Rusya’daki Türk nüfus için yıkıcı oldu. Kırım’dakiler de bir an önce göç etmeyi planladıklarından memleketlerinde ne iş güç tuttular ve ne de sosyal yardımlarda bulundular. Bu durumu, *ne camiye kandil oluyor ve kiliseye mum deyişiyse* tenkid eden Gaspıralı göçü “*Eğer elimde olsa idi, Rusya’dan bir Türk oğlunu yerinden kımıldatmaz idim. Çünkü giden bir Türk on Türk’e daha tesir ediyor, zelalette bırakıyor ve kendi ise muhaceretten necat bulamıyor,*

⁶ *Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı’nın İdealleri, İşleri, Tavsiyeleri ve Haberleri*, I, Haz. Sabri Arıkan, İstanbul 2006, s. 145.

yurt bozuluyor, fakat yurt kurtulmuyor, hiç kimsenin kârı yok, herkes zarar ediyor.” şeklinde tenkit ediyordu. İsmail Gaspıralı Osmanlı’da nüfusu arttırmak için Hindistan, Afrika’dan düzenli muhacir sevkini planlanmasını önerir. Söz konusu yerlerden düzenli muhaceretin nüfus ve ekonomik açıdan yararlı olacağı kanaatindedir⁷.

Gaspıralı’nın vatan ve göç anlayışını ortaya koymak açısından *Darrürrahat* isimli romanı önem arz etmektedir. Bu romana göre yazarın İslami kültüre uygun bir sosyoloji ve tarih bilgisini benimsediği anlaşılmaktadır. O da İbn-i Haldun felsefesine uygun bir şekilde devletlerin bir süre sonra yıkılmasını mukadder görmektedir. Ancak iyi huylu ve güzel ahlaklı topluma sahip ülkelerin ayakta kalacağı, aksi halde ülkenin harap olacağına inanmaktadır. Nitekim Gaspıralı’ya göre Endülüs ve Gırnata devletleri kültürel yozlaşma neticesinde iç çatışma ve bölünme noktasına gelmişlerdi. Darrürrahat adını verdiği hayalindeki ülkenin nüfusu tamamen Müslüman unsurdan oluşmaktadır. Ülke idaresi felsefe ve teknolojiye önem vermektedir. Bu sayede toplumda kul, hizmetçi gibi sınıfsal bir ayırım yoktur. Bu ülkede özellikle eğitime oldukça önem verilmektedir. 6- 12 yaş arası kız ve erkek çocukları ayrı mekteplerde dini ve pozitif bilgiler alıyorlar. Bu ülkede suçlular toplum tarafından tecrit ediliyor. Tecrit edilen kişi köşesine çekilerek kendini ibadete veriyor. Ona göre suçlular bu şekilde ıslah ediliyor. Gaspıralı hayalinde kurduğu ülkede bile sürekli kalmayı tercih etmez. “*Ya şeyh, Darrürrahat’ı vatan ve yurt edinmek efkârındayım. Burasının İslamı gibi tekva, mahir ve medeni olanı görmedim. Lakin herkes doğduğu vatanına âşıktır. Bunun için Taşkent’e dönmeyi düşünüyorum.*” Romana göre Molla Abbas’ın vatanına dönüşüne izin çıkmaz. Ancak kendisi geri dönüşte ısrarcı davranır⁸. Gaspıralı aslında burada Müslüman toplumların göç gerekçesini sorgulamakta, hiçbir yerin vatan toprağı gibi olamayacağını ifade etmektedir.

İşgal sahasında kalan Türk toplumu kimliğini ya göç ederek veya kendini tecrit ederek korumaya çalışmaktaydı. Gaspıralı’ya göre bu iki yöntem de sağlıklı değildi. Hatta Türk toplumunun tükenmişliğine sebebiyet verebilecekti. Kendisi üçüncü bir yol öneriyordu: Kişinin usul-i cedit yöntemiyle edindiği çağdaş bilgiler ile varlığını ve kimliğini korumaktı. Türkçe ve Rusça kaleme aldığı yazıları veya gazetesi vasıtasıyla bunu temin etmeye çalıştı. Türklere hitaben yazılan roman, hikâye ve denemelerde göçün olumsuzluklarını ortaya koyarken, Rusça kaleme aldığı eser ve yazılarda Türklerin Rus idaresine karşı olmadığı, onların temel derdinin dili, dini, kültürü ve toprağını korumak olduğu konusunda Rus siyasetçileri ve Rus kamuoyunu ikna etmek hedeflenmişti.

⁷ İsmail Gaspıralı, “Muhaceret-i Muntazama”, *Bahçesaray*, 16 Ağustos 1912: *Türk Yurdu*, II, s. 706- 713; Gaspıralı’nın önerisi Irak’ta iskân teklifi ile büyük bir benzerlik göstermektedir.

⁸ *İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri*: I, Nşr. Yavuz Akpınar, Bayram Orak-Nazım Muradov, İstanbul 2007, s. 169- 273.

Rus hakimiyetindeki Türk- Tatar kavminin toplam nüfusu 10 milyonu buluyordu. Gaspıralı, Tatar topluluklarının değişik devletlerin hâkimiyeti altında yaşamaktansa tek bir devletin çatısı altında bulunmasını kültürel birliktelik açısından tercih edilebileceği düşüncesindedir. Ona göre Ruslar en azından Fars, Afgan, Moğol ve Çin saldırılarına karşı Türk topluluğunu ve yaşadığı araziye koruyacaktı⁹. Gaspıralı burada daha kötü şartlar altında da kalınabileceğini ima ediyordu. Gaspıralı hicreti *bela* olarak yorumlar ve durdurmak için bir taraftan Tercüman gazetesi vasıtasıyla göçün hem göç edenler ve hem de geride kalanlar için ne gibi olumsuzluklara sebebiyet verdiğini açıklamaya ve Türk dünyasında göçe karşı bir kamuoyu oluşturmaya ve göçü doğuran sebepleri tasfiye etmeye çalışır.

İsmail Gaspıralı *Bahçesaray Mektupları* isimli eserinde Kırım'da 500 bin Tatar nüfusun mevcut olduğunu, Tatarların kaderin bir cilvesi neticesinde kendilerinden daha güçlü, daha uygar olan Rusların hakimiyeti altına girdiklerini hatırlatarak uysal ve sakin Türk nüfusun $\frac{3}{4}$ 'ünün bilinçsiz ve görünür bir sebep yok iken (!) aziz vatani terk ettiği, bunların gurbet ellerinde telef olduğu, göç etmeyenlerin ise Gireyler dönemlerinde zihni ve maddi açıdan manasız bir hayat sürdürdükleri inancındadır.

Her şeyden önce Tercüman gazetesinde göçün zorluklarını ve olumsuzluklarını dile getiren yazılar yazar veya yazdırır. Bu yazılarda göçü tetikleyen bazı mihrakların da varlığına dikkat çekilir. Örneğin 23 Mart 1907 tarihli Tercüman gazetesi nüshasında *Hicret Belası* başlıklı yazıda, hicretin Kars yöresinde tahribata sebebiyet verdiğine dikkat çekerek bu göçün sebebinin söylendiği gibi sadece Müslüman-Ermeni çatışmasından kaynaklanmadığını, hicretin asıl sebebinin ceplerini, sandıklarını hicret eden fakirlerin yol pullarıyla doldurmak isteyen köy muhtarları ile harici konsoloslar ve konsolos haşeratının faaliyetleri olduğunu satırlarında okuyucusuna açıklamaktadır. Gazetenin bu konudaki yorumu aynen şudur:

“...Hicret fikri en büyük beladır. Çünkü böyle olmayıp kaçan selamet olaydı dünyamıza insanlar dünyası demezler, tavşan koyan dünyası derlerdi.”¹⁰

O, Rusya'daki Türk ve Müslüman nüfusun varlığını korumak ve görünüşünü kabul ettirmek adına Çarlık idaresi ile uzlaşmayı tercih etmiştir. Aslında Ruslar işgal ettikleri yeni topraklar ve değişik soy, din, mezhep ve dile mensup insanlar topluluğuna düşman ve yabancı olarak bakıyorlardı. Ona göre, aynı imparatorluk sınırları içinde yaşayan değişik toplulukların birbirlerini tanıdıkları takdirde daha uyum için de yaşayabileceklerdi. Bu uyumu sağlamak için bir taraftan yayımladığı *Tercüman* isimli gazetede Rusça sütunlara yer

⁹ *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri*, II, Fikri Eserleri, Nşr. Yavuz Akpınar, İstanbul 2008, s. 80.

¹⁰ *Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı'nun İdealleri, İşleri, Tavsiyeleri ve Haberleri*, I, Haz. Sabri Arıkan, İstanbul 2006, s. 145- 147.

verirken diğer taraftan Rusça iki eser telif etti¹¹.

İsmail Gaspıralı *Rus- Doğu Antlaşması* isimli eserinde Çarlık idaresinin Rus toplumunun menfaati gereği güneye inmek zorunda olduğu ve bu nedenle Müslümanlarla çatıştığını aslında Rus ve Müslüman toplumların ortak yönlerinin bir hayli fazla olduğunu iddia eder. Mütefekkir bu eserde Batı emperyalizmine ve sarı ırka karşı Türk-Rus ittifakını önerir¹². İsmail Gaspıralı *Rusya Müslümanları* isimli eserinde ise Rusya'nın hâkim olduğu topraklarda hatırı sayılır sayıda Müslüman nüfusa sahip olduğu, bu açıdan adeta bir Müslüman devlet özelliği taşıdığına dikkat çekerek çarlık idaresinin asimile politikasından vazgeçmesini, bu toplumun çağdaş toplumlar seviyesine ulaşması için ya modern okullar açılmasına veya mevcut medreselerin modernleştirilmesine izin verilmesini önerir. Rusya'nın bu politikasına karşılık Müslüman nüfus da Rusya'yı kendi vatanı ve devletleri olarak benimsemeli ve kanunlara saygılı iyi bir Rus vatandaşı olmayı kabul etmeliydi. Rusya Müslümanları dönüşüm ve değişim çağında birbirlerinden ayrılır ve parçalanırlar ise bu onların sonu olurdu. Kurtuluşun tek yolu eğitimle Batı medeniyetine yaklaşmak onun bilim seviyesini yakalamaktı. Bu, ölmüş İslam ruhunu tekrar diriltecekti. Bir kısım Rus aydınları ve Panslavistler İsmail Gaspıralı'yı bu düşüncelerine rağmen Pantürkist ve Panislamist olmakla suçladılar¹³.

*Rusya Müslümanları*¹⁴ isimli esere göre, Ruslar Türkleri hâkimiyetleri altına alınca bölgede kendi mülki idarelerini kurmuşlardı. Rusya işgal ettiği topraklarda kadı yerine kaymakam ifadesinin kullanılması, asil grubun ipekli cübbeler yerine asilzade yakalıkları giymesi veya takması gibi bazı şekli değişiklikler yapmakla yetinmişti. Ayrıca resmîyette kölelik uygulaması kalktı. Rus hâkimiyeti döneminde Türk köylüsünün Ruslarla olan irtibatları hemen hemen yok gibiydi. Ancak Rus memurları zamanı gelince köylere gelip vergileri tahsil ediyorlardı. Daha sonra Rus mektebi açmak için köylüden para topluyorlardı. Halk, *Kur'an* varken Rusça eğitimin amacını sorgulamaktaydı. Okulları açmak için gelen Rus memurlar, yerli ahaliye Rus mektebinin Tatarların inancına zarar vermeyeceğini, ders kitaplarında ve müfredatta ziraat ve hayvan yetiştiriciliğine yönelik bilgiler olduğunu ifade etmeye çalışmaktaydı. Öte yandan Rus idaresi, köylünün hayvanlarını, hayvan başına 20, 30 kapık karşılığında sigortaladığı, Tatar ahalinin ise bunu algılayamadığı anlaşılmaktadır. Rus idaresinin bu uygulamaları ve Rus düzeni ile toplumu tanıştırmak için bir politika izlemediği düşüncesindedir¹⁵. Ona göre, bu durum uzun vadede Müslümanların sosyal ve zihinsel olarak soyutlanmasına, yurtlarının fakirleşmesine ve özellikle sınır boylarında toplumsal yapıyı mah-

¹¹ Devlet, a.g.e.

¹² İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri*, II, s. 122- 143.

¹³ İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri*, II, s. 20.

¹⁴ İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri*, II, s. 77- 121.

¹⁵ İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri*, II, s. 66- 70.

vedici bir göç sürecinin yaşanmasına sebebiyet verir. *Tercüman* gazetesinde göç konusuyla ilgili bir hayli yazı mevcuttu. Bu yazılara göre Rusya, asimile politikasını tatbik için İslami eğitimi ve dini binaların inşasını kısıtlamak veya yasaklamak gibi bazı uygulamalar içerisine girebilmişti. Ancak bu yolla Müslüman toplumu Ruslaştıramadı. Gaspıralı *Rusya Müslümanları* isimli eserde asimile ve göç politikaları yerine taraflara Rus-Tatar yakınlaşmasını sağlamayı önerdi. Bunu gerçekleştirmek için de eğitimin Tatarca yapılmasını, Tatarca kitap ve gazete çıkarılmasını ve Türk çocuklarının gittiği okullarda Rusçanın kaldırılmasını önerir. Netice itibarıyla 1881’de yayımlanan *Rusya Müslümanları* isimli kitapta Müslümanların aydınlanması ve Ruslarla daha yakın ilişkiler kurması için alınması gereken tedbirler sıralanır.

Müslüman toplumun asimile olması veya çağdaş eğitimden yararlanarak toplumsal kimliğini koruması ve dinamikliğini kaybetmemesinin yolu, eğitimden geçmekteydi. Gaspıralı *Tercüman* gazetesinin yayımında Müslüman kamuoyunu da dikkate almıştı. Zira Müslüman toplum, Gaspıralı’nın Ruslarla kültürel yönden yaklaşma tekliflerini şüphe ile karşılanıyordu. Hatta İsmail Bey’in Avrupalı gibi giyinmesi, Rusça bilmesi, Ruslarla Müslümanları uzlaşmaya davet etmesi çoğunluk tarafından dönme olarak suçlanmasına neden oluyordu. Bu ortamda Gaspıralı ilk yıllarda okuyucuyu ürkütmemek için aşırı temkinli davrandı. Temkinli dönem 3 yıl sürdü. Ancak 4. yıl muhtevayı genişletti. Oysa Rus-Türk ilişkisinde eğitimin yeri ve konumu oldukça önem arz etmekteydi. Bu noktada Ilminskiy metodunu hatırlamak gerekir. Dil ve din yoluyla gayri Rusları Ruslaştırma şeklinde özetlenebilecek olan Ilminskiy’ nin yöntemi, başta Rus Maarif Bakanı D.A.Tolstov olmak üzere Rus idarecileri tarafından benimsenmişti. Çar II. Aleksandr tarafından da benimsenince 1871’den itibaren tatbik edilmeye başlandı. Maarif nazırı bu kararı bağlı kuruluşlara şöyle aktarıyordu:

“Ana vatanımızın sınırları dahilinde yaşamakta olan bütün yabancı milletlerin eğitimi onları kayıtsız şartsız Ruslaştırma ve Rus halkı ile kaynaştırma hedefini gütmektedir”¹⁶.

Yayımlanan tüzüğe göre Rusya’da yaşayan Rus olmayanların öğretiminin ilk hedefi Müslüman Tatarları Ruslaştırmaktı. Bu iş için birinci çare Müslümanlar arasında Rus dilini ve eğitimini yaymaktı. 1874’de Müslümanlara ait dini okullar Rus maarifine bağlandı. 16 yaşına kadar Rusça öğrenme mecburiyeti getirildi. Din işleri memurlarına Rusça bilme zorunluluğu getirildi. Mescitlerin yanında inşa edilen ilkokulların Rusça sınıfları bulunması ve Rusça öğretmenin maaşının Müslümanlara ait olması şartıyla açılmasına izin verildi. Bu kural ve uygulama bazı Müslümanların Türkiye’ye göç kararı

¹⁶ Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey,(1851-1914)*, Ankara 1987, s. 26.

almasına vesile oldu. Müslümanlar bu kuralların kaldırılmasına çaba sarf ettiler. Ama Ruslaşmaktan gözleri yılmış Müslümanlar çocuklarını bu okullara göndermediler. Netice itibarıyla söz konusu çocuklar eğitimsiz kaldı¹⁷.

Gaspıralı'nın eğitimden beklediği ise Rusya Müslümanlarını birleştirmek modern eğitimle ve Avrupa medeniyetinin imkanları ile daha kuvvetli hale getirmek ve bu hususta İstanbul'un desteğini almaktı. Oysa İlimskiy modern Müslüman okullarının kurulması ve Müslümanların kamu hizmetinde istihdamını sakıncalı bulmaktaydı. Müslüman toplumun cahil müftü ve idareciler tarafından yönetilmesini önerir. Batılı ve Rus kaynaklarına göre 19. yüzyılın ikinci yarısında 100 bin Müslüman çocuk Ortodoks olarak vaftiz edilmişti. Fakat bunların 50 bini resmi olarak Ortodoks, aslen Müslüman idi.¹⁸ Gaspıralı'ya göre Rusya Müslümanlarını Ruslaştırmak mümkün değildi. Bu nedenle Ruslar Türklere kendi kültürleri çerçevesinde eğitim hakkı tanımaydı. Türkler de yüksek tahsil yapabilmek için Rusça bilmeliydi. Fakat halk mektepleri ve meslek okullarının eğitim dili Türkçe olmalıydı. Böylece ilim Türkler arasında hızla yayılabilirdi. Bunun için medreselerin ıslah edilmesini, münevver Türklerin yetişmesini önerir. Bu işin başarısı münevver Türk gençlerinin sahiplenmesinde gören Gaspıralı Türk gençlerine hitap eder. Gaspıralı'ya göre Rus hakimiyeti döneminde Türkler devlet görevlerinden uzak kaldılar. Bu siyaset Türk toplumunu perişan hatta yok eden muhaceretlere sebebiyet vermiştir. Ona göre, Kırım'dan Türk muhacereti konusunda merkezi ve yerel idareler farklı siyaset uyguluyorlardı. Bu muhaceret bazen faydalı görülerek teşvik edilirken, bazen de zararlı olduğu kanaatiyle yasaklanmaktaydı. Aslında Rusya Müslümanlarını Ruslaştırmak mümkün olmadığına göre onlara Ruslarla eşit haklar tanımak gerekmekteydi. Kırım'daki Alman kolonistler Türkçe konuşur, Türk elbisesi giyerlerdi. *Rusya Müslümanları* adındaki yazısında Müslümanlara modern mektep ve gazete neşri öneren Gaspıralı bu noktada ilk adımı Tercüman'ı yayın hayatına geçirerek kendisi atar¹⁹. Bir kez daha belirtmek gerekirse İsmail Gaspıralı'nın icadı usul-i cedit okullarının açılması ve yaygınlaşması Rusya'nın hâkimiyeti altındaki Türk topraklarındaki Müslümanların aydınlanması açısından oldukça önemli bir adımdı²⁰.

Türk nüfusun göçünü tetikleyen uygulamalardan birisi de Kırım, Kafkasya ve Türkistan sahasına Rus kolonistlerini yerleştirme faaliyetleri idi. İsmail Bey, Müslüman toplumunun temsilcisi olarak Rus hükümetinden zaman zaman taleplerde bulunuyordu. Bunlardan birisi de Rus göçmenlerinin büyük kitleler halinde Türk topraklarına yerleştirilmesinden vaz geçilmesi

¹⁷ *Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı'nın İdealleri, İşleri, Tavsiyeleri ve Haberleri*, I, Haz. Sabri Arıkan, İstanbul 2006, s. 265- 268.

¹⁸ Saray, *a.g.e.*, s. 30.

¹⁹ Saray, *a.g.e.*, s. 20-22.

²⁰ Kemal H. Karpat, *İslamın Siyasallaşması*, İstanbul 2013, s. 468.

talebiydi. Gaspıralı Kırım'dan Türkiye'ye yönelik göçleri önleyebilmek için büyük gayret sarfetmiş, göçten vazgeçmeleri için Kırım Türklerini ikna etmeye çalışmıştı. *Bahçesaray Mektupları*, *Rusya Müslümanları*, *Rus-Doğu Antlaşması* gibi eserlerinde Rusların Türk ahaliye karşı takındığı tavrı, Rus etkin muhitlerinde Müslümanlar hakkındaki yanlış kanaatleri eleştirmiş Rus hükümetinin Müslüman ahaliye kanun önünde eşit haklar tanıması gerektiğinden sürekli söz etmiş Müslümanların da bunun karşılığında kanuni yükümlülüklerini yerine getirmek zorunda olduğunu her fırsatta söylemiştir²¹.

Gaspıralı'ya göre ülkede tutunmanın bir yolu da yerleşik toplum olmak ve bireysel olarak toprağın mülkiyetine sahip olmaktan geçmekteydi. Tercüman gazetesinin 7 Ekim 1913 tarihli nüshasında "*Toprak, Toprak, Toprak*" başlıklı yazıya göre 1783 yılında Kırım'da hanlık idaresi sona ermiş, mülküne Rusya sahip olmuştu. Han gitmiş fakat millet kalmış idi. Kırım yarımadasında bir milyona yakın Tatar ve çevredeki vilayetlerde bir milyon Nogay vardı. Söz konusu sahada hiç Rus yoktu. Bütün topraklar Müslümanların mülküydü. 130 yıl gibi kısa bir sürede mevcut nüfus 600 bin kadar azaldı. Nogay ve Tatarların bir kısmı Türkiye'ye hicret ettiyse de çevre şartlarına uyum sağlayamadılar çoğu kırıldı. Hanlık sahsındaki Müslüman nüfusun 9/10'u yok olmuştu. 1913 itibarıyla ayakta kalmayı başaran Kırımlıların sayısı 200 bin kadardı. Mevcut nüfustan Nogaylar göçebeydi. Kırımlıların çoğu ise toprak işinden anlamıyordu. Bu ortamda Rus ve Alman sermayedarları ile Rus muhacirleri geldi. Netice itibarıyla Müslüman ahalinin kullanımına açık arazinin miktarı küçüldü. Müslüman göçebeler hayvanlarını besleyecek mera bulamaz oldu. Sahip oldukları sürüler küçüldü. Mevcut hayvanlarının da çoğu kırıldı. Toprağı Allah'ın en büyük nimeti, cana kuvvet, ömre bereket veren bir unsur olarak değerlendiren Gaspıralı'ya göre araziye sahip olmadan dünyada yaşanılmazdı. Bu kaide-i külliyydi. Siyasi, iktisadi, ictimai açıdan muktedir olmanın yolu toprağa sahip olmaktan geçiyordu. Nitekim Kırım'ın dağlık ve bağlık kısmında meskun olanlar topraktan ayrılmamış, mülkiyetlerinde yeter miktarda toprak vardı. Bu sayede *hicret belasından* kurtulabilmişlerdi. Yazıda bu açıklamalardan sonra Rusya Müslümanlarına adeta haykırıcasına şu nasihatta bulunuyordu:

"Topraktan ayrılma. (...) Az demeyin, çok demeyin toprağa dört elle yapışınız, kardaşlar. Toprağı ana bilip sakın satmayınız. Toprak gider gelmez. Akça ise kesede yatmayı sevmez"²².

İsmail Gaspıralı'ya göre Kırım ve Türkistan'da Türk kültürünü yaşatabilmenin kıstaslarından birisi, bölgeye kolonicilerin yerleşmesine engel olmaktı. Bu da iki farklı yöntemle sağlanabilirdi. Her şeyden önce bölgedeki Türk ve Müslüman nüfusun çoğunluğu göçebe idi. Bunlar mera konumundaki

²¹ İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserler*, II, s. 40.

²² *Tercüman*, 16 ZA 1331, Nr. 218.

miriye ait araziye tasarruf ediyorlardı. Rusya, Türklerin tasarrufunda olan bu arazilere topraksız Rus mujiklerini yerleştiriyordu. Bu da uzun vadede Türklerin hayvanlarını otlatacak arazi bulmalarını zorlaştırıyordu. Yine gazetede Kazak ve Kırgızları ikaz ederek Rusların Asya'da demiryolu projeleri geliştirdiklerini, bu projelerin gerçekleşmesi halinde hattın geçtiği yerlere kasaba ve şehirler kuracaklarını, koloni nüfus getirip yerleştireceklerini ve bu durumda göçebelerin ölümlerini bile defnedecek toprak bulamayacaklarını Kırım'ı örnek göstererek ifade eder. Bu durumu da “*Gelse saban, biter çoban*” deyimiyile vurgularlar. Tercüman'da bu durum şu satırlarla ifade edilmektedir:

Kırım Hanlığı'nın yarısı göçebe olup mal ile göçüp yürürdü. Ruslar Nemseler gelip yerleşince bu göçebeler yarım asırda yok olup gittiler. Bugün mezarlıkları bile yok. Stavropol, Yekaterinoslav, Kerson ve Besarabya illeri hep Tataristan ve Türkistan idi. Bugün ne avlumuz ve ne de bir kişimiz kaldı.

Yazar bu noktada Kırgız ulemasına seslenerek Kırgız göçebelerinin yerleşik hale gelmesi ve tedbir almasını istiyor. Aksi takdirde Kırgız toplumunun yok olacağı ikazını yapıyor²³. Bu şekilde Türk ve Müslüman toplumu ikaz eden Tercüman gazetesi bu uygulamaların Rusya ile Müslüman toplumlar Rus idaresini de uyardıktan geri kalmaz. *Tercüman* gazetesi Rusya'nın Kırgızların tasarruf ettiği toprakları miri kabul edip Rus kolonicilere dağıtıyordu. Rusya hâkimiyeti altında Türk ve Müslümanların vatani konumundaki topraklara Rus mujikleri yerleştiriyordu. Kafkasya, Don, Amur, Bermurski, Ossori, Yakut ve Tomski, Altay, Yenisey ve Irkutsk vilayetlerine dahi mujikler sevk edilmektedir. Söz konusu iskân politikasının başarılı olması için hane başına 5 hektar arazi dağıtımını planlanmıştı²⁴. Plan dahilinde bu topraklara gelen Rusların iklime alışmaması sonucu bölgeyi terk ederken Kırgızların Rus idaresine karşı olan mevcut sadakat ve itimadının kaybolmasına yol açmaktaydı. Kırgız vekilleri Ocak 1907 Rus başbakanına çektiği telgraflarda Kırgızların toprakları ile birlikte Rus tabiyetini kabul ettiklerini, çarın topraklarına müdahale etmeme sözü verdiğini, oysa şimdi söz konusu toprakların en verimli kesimlerine Rus muhacirleri yerleştiriyordu. Bu durumun devam etmesi halinde Kazak /Kırgız- Rus muhaciri çatışması kaçınılmaz bir durum olacaktır²⁵.

Rus istatistiklerinden anlaşıldığı kadarıyla söz konusu nüfus politikaları neticesinde, Sibiryaya 2,8 milyon, Kırgızlık ile Türkistan'a 784 bin kolonici

²³ *Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı'nın İdealleri, İşleri, Tavsiyeleri ve Haberleri*, I, Haz. Sabri Arıkan, İstanbul 2006, s. 338-341.

²⁴ *Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı'nın İdealleri, İşleri, Tavsiyeleri ve Haberleri*, I, Haz. Sabri Arıkan, İstanbul 2006, s. 74.

²⁵ *Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı'nın İdealleri, İşleri, Tavsiyeleri ve Haberleri*, I, Haz. Sabri Arıkan, İstanbul 2006, s. 145.

göçertilip yerleştirilmiştir. Kuzeye sevk edilenlerin ekserisi toprağı tabiatlarına uygun bulmayarak 1910 yılına kadar Rusya'ya geri dönmüşlerdi²⁶. Gaspıralı Kırgız ve Kazak sahasında Rus göçmenlerin iskânının gerçekleşmesinde bir ölçüde de Türk unsurları suçlar. Ona göre Kırgızlar bütün yerleriyle beraber 1731 yılında Rus tabiiyetini kabul ettiler. Kırgız toprakları 1868'de kamulaştırıldı. 20. yüzyılın başlarında da Kırgızların en verimli topraklarına el kondu. Bu durum binlerce Kırgız ailesinin açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmasına sebebiyet verir. Rusya'nın amacı el koyduğu bu topraklara Rus köylüsünü iskan etmektir. Tercüman gazetesi o dönemdeki uluslararası hukuk çerçevesinde Rusya'nın hanlık ve sultanlık topraklarına el koyabileceğini, ancak cemaat ve özel mülkiyete ait arazilere müdahale edemeyeceğini yazmaktadır. Ona göre, Kırgızistan'da Müslüman ahalinin ihtiyacından fazla topraklar en azından bedeli mukabili alınabilir ve bu para ile göçebe Kırgızların iskan edilmesi gerçekleştirilebilirdi. Tercüman gazetesine göre Kırgızlar eğer Nemse, Polak veya Fin gibi yerleşik olsalardı bir karış yerlerine bile el konamazdı. Bu noktada Kırgızlara acilen bir yere iskan edip sabana, mekana dört elle yapışıp medenileşmeye çalışmaları önerilir. Keza çarlık idaresi, Rusya'dan Kırgızistan'a ve Türkistan'dan Sibiryaya demiryolu inşasını planlamaktadır. Bu yatırım gerçekleştiğinde Kırgızistan'a Rus köylüleri ve tüccarları akın edecek ve muhtemelen Kırgız ve Kazakların mera olarak kullandıkları sahalara köy, kasaba gibi yerleşim birimleri inşa edeceklerdi. Bu durum göçebe Kırgızların hayvan yetiştiriciliğini sekteye uğratacaktı. Bu durumu Tercüman gazetesi "*Gelse saban, biter çoban*" sloganıyla vurgulamaya çalışmaktadır. Keza bu durum Kırım'da tecrübe edilmişti.

Netice itibarıyla Müslümanlar değerlerini yaşatabildikleri yeri vatan olarak algılamışlardır. Değerlerini yaşayamayacakları bir ortam oluştuğunda bu yeni şartlarla mücadele etmeye çalışmışlar, mücadelede başarılı olamayınca "*şeriatın hüküm sürdüğü her yer vatan*" anlayışından hareketle değerlerini yaşayabileceği coğrafyaya göç etmeyi bir kurtuluş olarak görebilmişlerdir. Gaspıralı'ya göre Müslüman nüfusun göçebe olması hem yaşadığı yeri elinde tutamamasına ve hem de kolayca göç kararı almasına sebep oluyordu. İsmail Gaspıralı bu anlayışa karşı çıkar. İsrarla göç karşıtı bir kampanya başlatır²⁷. Bu noktada Gaspıralı Batı'nın toprağına bağlı vatan anlayışı ile doğunun değerlerini yaşatabildiği yer vatandır anlayışını bir yerde harmanlayarak ata yurdunda kalmak, toprağına sahip çıkmak ve burada değerlerini yaşayabilecek bir ortamı oluşturmak için yöntemler geliştirir. Bulduğu çözüm Müslüman ahalinin toprağına, ata yurduna sahip çıkması, göçebelikten yerleşik toplum statüsüne geçmesi, müstevliyle mücadele edebilmek adına Rusya'nın hakimiyeti altın-

²⁶ *Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı'nın İdealleri, İşleri, Tavsiyeleri ve Haberleri*, I, Haz. Sabri Arıkan, İstanbul 2006, s. 145, 535, 485, 460- 461, 455.

²⁷ Kemal H. Karpat, *İslamın Siyasallaşması*, İstanbul 2013, s. 479.

daki tüm Müslümanları, dilde, dinde ve fikirde birlik ilkesini sağlayabilecek bir tarzda Batı standartlarındaki kuruluşlarında eğitim sürecinden geçirmektir. Bu çabalar bir süre sonra semeresini verir. Kırımlı aydınlar artık yarımadayı vatan olarak düşünmeye başlar. Böylece Kırım Tatar topluluk kimliği toprağa bağlanma niteliği kazanır. Bunu sağlayan Gaspıralı'dır. Eğitim yoluyla geleneksel sınırlarından kurtulma sürecindeki çoğu Kırım Tatar genci tıpkı başöğretmenleri gibi, "kitlesele göç veya cehalet kabuğu içinde ümitsizce tecrit olma gibi, bir topluluğun geleneksel kendini koruma biçimlerinin gerçekte çözülme sürecini hızlandırdığı"²⁸ sonucuna vardılar. Osmanlı hâkimiyetinden çıkan ülkelerin kanaat önderleri de bir süre sonra belki de Gaspıralı'dan mülhem göçü önlemeye yönelik teşebbüslerde bulunabilmişlerdir. Örneğin, Bosna'da 1880'li yıllarda Tuzla Müftüsü Azapagiç ve Kaptanzade Mehmed Bey kaleme aldıkları risale, kitapçık ve gazete sütunlarında İslam kültürü açısından göç kavramını tartışarak okuyucularına göç etmemeleri, yerini yurdunu bırakmamalarını tavsiye etmişlerdir²⁹. Göç, Milli Mücadele döneminde de basında tartışılan bir konudur. *Akşam* gazetesinin 2 Eylül 1920 tarihli nüshasında yer alan "Ölmek var, göçmek yok, zira göçseniz de öleceksiniz" başlıklı yazıda tarihi süreç içerisinde kaybedilen savaşların ardından göçlerin olduğu ifade edilerek "Bugün devlet manasından sonra bir başka kelimenin daha manasını öğrendik. O da millettir. Mal millidir. Devlet çıkıp gitse bile mal sahibi orada oturuyor demektir. Devletin mağlubiyeti toprağın milliyetini yok edemeyecektir... şeklinde denmiştir"³⁰.

KAYNAKLAR

Atrocités Russes, Documents Soumis a la Conférence de Constantinople, İstanbul 1877.

DEVLET, Nadir, *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı*, İstanbul 2011.

GOÇ, Van P., *Beynelmilel Usul-i Temsil, İskan-ı Muhacirin*, Mütercim, Hâbil Adem, Yayına Hazırlayan Ali Cin- Haluk Kortel, İstanbul 2011.

GÜNDÜZ, Tufan, *Alahimanet Bosna Boşnakların Osmanlı topraklarına Göçü*, İstanbul 2012.

²⁸ Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905- 1916)*, Ankara 2010, s. 37.

²⁹ Tufan Gündüz, *Alahimanet Bosna Boşnakların Osmanlı topraklarına Göçü*, İstanbul 2012.

³⁰ Hatice Yıldırım, "Mütareke Yıllarında Osmanlı Topraklarında Göçleri Önlemeye Yönelik Çabalar" *Gazi Akademik Bakış*, 7/ 14, Ankara 2014s. 71- 96.

İsmail Gaspıralı, “Muhaceret-i Muntazama”, Bahçesaray, 16 Ağustos 1912: *Türk Yurdu*, II, s. 706- 713.

İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: I, Yayına Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov, İstanbul 2007.

İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri, II, Fikri Eserleri, Yayına Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul 2008.

KARPAT, Kemal H., *İslamın Siyasallaşması*, İstanbul 2013.

Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı'nın İdealleri İşleri Tavsiyeleri ve Haberleri, I, Hazırlayan Sabri Arıkan, İstanbul 2006.

KIRIMLI, Hakan, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Ankara 2010.

LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1984.

SARAY, Mehmet, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey, (1851-1914)*, Ankara 1987.

Tercüman, 16 ZA 1331, Nr. 218.

YILDIRIM, Hatice, “Mütareke Yıllarında Osmanlı Topraklarında Göçleri Önlemeye Yönelik Çabalar” *Gazi Akademik Bakış*, 7/ 14, Ankara 2014, s. 71- 96.